

Difuzionizmas ir kultūrinių sričių teorijos

Alan BARNARD

Difuzionizmas akcentuoja objektų (materialių ar nematerialių) perėjimą iš vienos kultūros į kitą, iš vieno žmogaus pas kitą, iš vienos vietovės į kitą. Kraštutinio difuzionizmo svarbiausia prielaida yra ta, kad žmonija nėra išradinga: objektai išrandami vienintelį kartą ir nuo tol tik perduodami vienu žmonių kitiems, taip kartais paplisdami net per visą pasaulį. Toks perdavimas gali vykti tiek tarp pastovių populiacijų, tiek ir joms maišantis su kultūriškai turtingesnėmis tautomis. Palyginimui: klasikinis evoliucionizmas, priešingai, teigia, kad žmonija išradinga: kiekviena populiacija sugeba išrasti tuos pačius objektus, tik daro tai skirtingu spartumu.

Ilgainiui difuzionizmo idėjos prarado savo reikšmę, 1930 m. jį nustelbė iš kitų mokyklų atėjusios idėjos: ryškiausias pavyzdys – „kultūrinių sričių“ (*culture-area*) idėja. Ji užėmė svarbią vietą Franzo Boaso bei jo sekėjų etnografijos mokykloje. Šią idėją aptinkame ir Juliano Stewardo evoliucionizme. Taip pat funkcionalizmo bei struktūralizmo mokyklose, iškilusiose XX a. pirmojoje pusėje. Kultūrinių sričių, arba regionizmo, samprata nuosekliai išplaukia iš difuzijos sureikšminimo, tad nagrinėdami difuzionizmą toliau šia samprata ir remsimės.

Difuzionizmo kilmė: filologija,
Mülleris ir Bastianas

Difuzionizmas užgimė XVIII a. filologinėje mokykloje, akcentavusioje istorines sąsajas tarp visų indoeuropiečių kalbų šeimų.

Filologinė mokykla: difuzionizmas prieš difuzionistus?

Lūžis įvyko 1787 m., kai anglų orientalistas bei teisininkas Williamas Jones'as, dirbdamas teisėju Indijoje, aptiko panašumus tarp sanskrito, graikų ir lotynų kalbų. XIX a. pradžioje Wilhelmas Humboldtas, Prūsijos diplomatas ir barono Aleksandro von Humboldto brolis, susidomėjo baskų – europiečių, bet ne indoeuropiečių kalba. Atliepdamas Johanno Gotfriedo von Herderio idėjoms, Wilhelmas von Humboldtas atsidėjo kalbos ir kultūros tarpusavio santykio tyrimams. Beveik tuo pat metu Jacobas Grimmas, kartu su broliu Wilhelmu išgarsėjęs Europos pasakų rinkimu („Broliai Grimai“), nustatė garsų pakitimus, skiriančius germanų kalbas nuo kitų indoeuropiečių kalbų, o Franzas Boppas ėmėsi indoeuropiečių kalbų lyginamosios gramatikos. Visi šie autoriai jau už-

kabino tas idėjas, kurios vėliau į antropologiją įėjo difuzionizmo vardu.

Teorinės lingvistikos pažanga pranašavo panašių idėjų raidą ir socialinėje bei kultūrinėje antropologijoje, nors čia ji vyko palyginti lėtai. Ta gija, kuri ankstyvasias filologinės bei istorinės lingvistikos teorijas siejo su antropologija, didesnę įtaką padarė evoliucionizmui Britanijoje nei Vokietijos difuzionizmui, kur jis teįsitvirtino XX a. pabaigoje.

Ryšys su britų evoliucionizmu regimas ne vieno tyrinėtojo darbuose, tačiau niekieno kito taip aiškiai kaip vokiečių ir britų orientalistu Friedricho Maxo Müllerio. Krikštaitėvio atkalbėtas nuo muzikos studijų jaunas Maxas Mülleris pasuko prie sanskrito, pradžioje Leipcige, o paskui, vadovaujant Boppui, Berlyne. 1846 m. tolesnės studijos jį nuvedė į Oksfordą, kur jis apsislojo ir galiausiai ėmėsi vadovauti šiuolaikinių kalbų ir lyginamosios filologijos katedrai. Kaip ir Lubbockas, Mülleris aktyviai dalyvavo liberalų politikoje ir pažinojo daug ką iš valdžios. Matyt, savo draugystės su karališkąja šeima dėka jis susilaukė retos garbės tapti valstybės slaptuoju tarėju.

Didelę savo gyvenimo dalį Mülleris praleido redaguodamas 51 tomo „Šventųjų Rytų tekstų“ seriją. Taip pat jis propagavo tiek iš esmės evoliucionistinę psichinės vienybės, ar psichinio tapatumo, idėją (t.y. kad visa žmonija yra vienodo mentaliteto), tiek difuzionizmo idėją, kad senovės graikų ir romėnų religijos bei kalbos susijusios su Indijos religija bei kalba. Pastarąją idėją jis grindė tiek antropologiškai lygindamas laidojimo papročius, tiek filologiškai – graikų ir hindų dievybių vardus. Pažymėtina, kad Mülleris pasisakė prieš nuomonę tesant vienintelį „totevizmą“ ir smarkiai kritikavo įsitikinusių, kad visos visuomenės pereina tas pačias religinio tikėjimo pakopas. Tiek savo pozytyviu indėliu į difuzionizmą, tiek negatyviais pasisakymais linijinio evoliucionizmo kraštutinumų atžvilgiu, Mülleris šiek tiek prilaikė savo meto britų evoliucionizmo įkarštį.

Adolphas Bastianas, kaip ir Mülleris, buvo dviprasmiška figūra. Jo užmojų mastas veikiau tiko evoliucionistams nei difuzionistams, tačiau jis buvo aršus darvinizmo priešininkas. 1860-ųjų pabaigoje jis dalyvavo įkuriant kartu etnografijos ir teorinės etnologijos muziejų Vokietijoje. Tai gi jis prisidėjo prie difuzionizmo atsiradimo tuo, kad padėjo institucinį pagrindą jam vystytis, nors jo teorinis įnašas ir susilaukė tiesioginių įpėdinių kritikos.

Didžiąją savo brandaus gyvenimo dalį Bastianas praleido dirbdamas laivo chirurgu, keliaudamas po pasaulį ir aprašinėdamas jo užtiktas egzotiškas kultūras. Deja, jo užrašai buvo iki absurdo metaforiški, iš esmės neišverčiami ir išvis vargu ar kada išversti į anglų kalbą. Įsitikinimui pacituosiu vieną sakinį, išverstą Roberto Lowie. Kalbama apie per ankstyvų apibendrinimų vengimą: „Veikiau tebus mums pasiūtas valkatos apsiaustas iš dėmėtų skiaučių bei atraižų, užuot ramiai laukus faktų išsamiai apžvalgai, kuriuos tarsi derlių dar reikia surinkti, kad išaustume sau milžinišką apsiaustą, kaip tas, kurį Dzeusas ištiesė virš šventojo ažuolo, kaip spindintį tikrovės atspindį”.

Vis dėlto Bastianas parodė pasauliui jo laikais jau ryškėjantį teorinį kontrastą: skirtumą tarp *Elementargedanken* („elementariojo mąstymo“) ir *Völkergedanken* („liaudies mąstymo“ arba, visai pažodžiui, „tautų mąstymo“). Pirmasis įvardijo tai, kas vėliau tapo pavadinta „kultūrinėmis universalijomis“ ir kas, apskritai imant, sudaro žmonijos psichinę vienybę. Bastianas pastebėjo daugybę panašumų tarp įvairių kultūrų skirtingose pasaulio kraštuose ir laikė juos atsiradus dėl evoliucinio suartėjimo veikiant šiam „elementariajam mąstymui“. Jo „liaudies mąstymo“ sąvoka, priešingai, žymi tuos kultūros aspektus, kurie iš vietos į vietą skiriasi. Šiuos skirtumus jis laikė atsiradus dėl fizinės aplinkos bei istorijos atsitiktinumų poveikio. Savo ruožtu padidintas vokiečių-austrų antropologijos dėmesys „liaudies mąstymui“ ir nutiesė kelią difuzionizmui.

Difuzionizmas kaip toks

Difuzionizmas iškilo XIX a. vokiečių ir austrų geografų antropologų darbuose. Kaip matysime, jis vėl nugrimzdo į tamsą ir absurdą (bet įdomų absurdą!) Britanijoje dviejų XX a. egiptologų rankose.

Vokiečių-austrų difuzionizmas

Pirmasis žymus difuzionistas buvo Friedrichas Ratzelis. Pagal išsilavinimą zoologas, jis netrukus pasuko į geografiją ir sukūrė teoriją, vėliau pavadintą „antropogeografija“ (*Anthropogeographie*). Ratzelis suskirstė gaublį į regionus ir ieškojo maršrutų, kuriais galėjusi vykti migracija bei difuzija. Jis nesutiko su žmonijos „psichinės vienybės“ prielaida, iškelta Bastiano, ir kultūriniais panašumams pagrįsti kur tik įmanoma ieškojo kultūrinių kontaktų. Kaip tik tai, juoba kad žmoniją jis laikė neišradinga, ir padarė jį tikru „difuzionistu“, nors pats jis savęs taip ir nevadino.

Ratzelis tvirtino, kad atskiri kultūros reiškiniai yra linkę maišytis, tuo tarpu ištisi „kultūriniai kompleksai“ (susijusių kultūrinių požymių kekės) pasklinda migracijos būdu. Mėgstamiausias jo pavyzdys buvo Afrikoje ir Naujojoje Gvinėjoje randamų medžioklinių lankų panašumas. Jis teigė tarp jų esant istorinį ryšį ir aiškino jį minėtų sričių gyventojų psichinės sanklodos panašumu. Negana to, jis

teigė, kad kultūra iš esmės vystosi tik masinių migracijų dėka ir stipresnėms bei kultūriškai toliau pažengusioms tautoms užkariaujant silpnesnes. Taigi, kaip kad kai kurie evoliucionistai (antai Morganas ir Tyloras, nors ir nebūtinai tai suvokdami) į savo teorijas įtraukė difuzionizmo elementų, taip pirmasis didis difuzionistas Ratzelis savo teorinėje nuostatoje išlaikė stiprų evoliucionizmo elementą. O išsiskyrė jie tuo, ką pabrėžė: patį progresą ar kultūros perdavimą.

Šiuo pagrindu Ratzelis Leipcige parengė ištisą būrį tyrinėtojų. Jis padarė įtaką ne tik savo sekėjams Vokietijoje bei vėlesniems kultūrinių sričių teorijos šalininkams Šiaurės Amerikoje, bet ir Tylorui Anglijoje. Tyloras ypač vertino reikšmingą Ratzelio trijų tomų veikalą *Völkerkunde* („Liaudies kultūra“, arba „Etnografija“), į anglų kalbą išverstą pavadinimu *The History of Mankind* („Žmonijos istorija“). Nuo tada evoliucionizmas ir difuzionizmas buvo suprantami kaip dvi logiškai priešingos, bet kartu viena kitą papildančios perspektyvos, viena nuo kitos priklausomos, siekiant pilnai suvokti žmonijos kultūrinę istoriją.

Ratzelis turbūt buvo pirmas padalijęs pasaulį į vadinausias kultūrinės sritis, o Leo Frobenijus (Frobenius) jo metodą bei teoriją smarkiai išplėtojo. Frobenijus, savamokslis Afrikos tyrinėtojas ir muziejaus etnologas, tiesiog mėgavosi po visą pasaulį ieškodamas kultūrinių paralelių. Jis iškėlė „kultūrinių ratų“ (*Kulturkreise*) idėją, suprantamą kaip didelės kultūrinės sritys, kartais išplintančios po visą pasaulį ir užklojančios ankstesnes: pavyzdžiui, lanko ir strėlių kultūra ant iečių kultūros. Tokių „kultūrinių ratų“ samprata vokiečių ir austrų antropologijoje dominavo nuo 1890 iki 1930 m.

Tačiau savo vėlesniame darbe Frobenijus sutelkė dėmesį į jo vadinamąją *Paideuma*. Terminas graikiškas ir reiškia, griežtai verčiant, „auklėjimas, lavinimas, mokymas“, bet Frobenijaus vartojamas jis įgavo reikšmę, artimą klasikinei romantinei *Volkgeist* („liaudies“ ar „tautos dvasios“) idėjai. Tai kultūros „siela“, pamatinis psichinis principas, lemiantis bet kokią atskirą kultūrinių bruožų konfigūraciją. Pagaliau tyrinėdamas tokias kultūrinės konfigūracijas Afrikoje, jis gerokai prisidėjo prie „pasaulėvaizdžio“ (vokiškai *Weltanschauung*) sampratos susiformavimo, dominavusios Amerikos antropologijoje jos reiatyvizmo periodu. Afrikoje Frobenijus teigė (1933 m.) vyraujant du pagrindinius pasaulėvaizdžius: „etiopiškąjį“, pasižymintį gyvulininkyste bei žemdirbyste, patrilineišku, protėvių, žemės garbinimu ir t.t., ir „hamitiškąjį“, pasižymintį gyvulininkyste bei medžiokle, matrilineišku, mirusiųjų vengimu, burtininkavimu ir t.t. Pirmąjį jis patalpino Egipte ir didžiojoje Rytų, Vakarų bei Centrinės Afrikos dalyje. Antrajam atiteko Afrikos Kyšulys, didelė dalis Šiaurės Afrikos ir Pietų Afrika.

Aplink šiuos pagrindinius pasaulėvaizdžius būrėsi keletas smulkesnių kultūrinių konfigūracijų, kurios, Frobenijaus

įsitikinimu, buvo paplitę tiek pačioje Afrikoje, tiek, atskirais atvejais, iš Azijos ar Europos. Jos užklojo ankstesnius kultūrinius elementus, tokius kaip medžioklė bei rinkimas, kurie buvo arba praryti, arba išliko kaip savotiškos kapsulės kultūrinėse srityse, susiformavusiose per kelias kultūrinės difuzijos bangas. Taigi, Frobenijaus požiūriu, Afrikos kultūra sudaryta iš komplekso sluoksnių, kurių tarpusavio santykius galėtų nustatyti lyginamieji tyrinėjimai. Etnologija, jo akimis, yra panaši į archeologiją, tik remiasi šiuolaikinio etnografinio darbo metodologiniu pagrindu.

Po Ratzelio ir Frobenijaus, vedančią vietą „kultūrinių ratų“ tyrinėjimuose užėmė Fritz Graebneris ir Wilhelm Schmidtas. Muziejininkas Graebneris susitelkė į materialinės kultūros panašumus, pirmiausia Okeanijos, o paskui ir viso pasaulio mastu. Ratzelis buvo pabrėžęs kultūrų kokybę, o Frobenijus įvedė kiekybinį matmenį. Graebneris šiuodu aspektus sudėjo ir pabrėžė kartu formą ir kiekybę kaip atskirus vertinimo kriterijus nustatant, ar bet kurios dvi kultūros yra istoriškai susiję. Šiuo metodu jis apibrėžė tokius kultūrinius ratus kaip „Tasmanijos“ (spėtinai ankstyviausią ir primityviausią), „Australijos bumerangų“, „Melanezijos lankų“ ir „Polinezijos patrilinarinį“, jo manymu, sudarančius tolydžio pažangesnes kultūrinės bangas, nusiritusias per Ramųjį vandenyną. Graebnerio karjerą pristabdė jo internavimas Australijoje Pirmojo pasaulinio karo metu (tariamai dėl dokumentų perdavimo priešams), o kartu ir psichinė liga, kankinusi jį maždaug nuo 1926 m. iki pat mirties 1934. Vis dėlto jo pastangos geografiniams kulūrinių ratų bei persiklojančių kultūrinių sluoksnių tyrinėjimams suteikti mokslinį pagrindą pakylėjo difuzionistinę mintį į gana aukštą lygį. Jo veikalas *Die Methode der Ethnologie* („Etnologijos metodai“, 1911) tapo klasika.

Schmidtas, katalikų kunigas, ypač domėjęs Afrikos religijomis, teigė Afrikos pigmėjų kultūrą esant „primityvesnę“ už Graebnerio „Tasmanijos kultūrą“. Jis skyrė keturis pamatinius kultūrinius ratus. Po medžiotojų bei rinkėjų primityviosios kultūros rato ėjo pirmasis daržininkystės kultūrinis ratas. Šioje stadijoje pirmiausia išsiskiria matrilinarinis ir patrilinarinis paveldėjimas. Schmidto įsitikinimu, didesnis pasitikėjimas savo jėgomis, kurį žmonėms suteikė jų technologiniai sugebėjimai, sumažino garbinimo reikšmę bei priklausomybę nuo magijos. Antrąjį ratą sudarė primityviųjų ir pirmojo ratų savybių susimaišymas, atvedęs prie intensyvios žemdirbystės, švento karaliaus instituto ir galiausiai politeizmo. Trečiąjį ratą sudarė sudėtingas įvairių antrojo rato kultūrų mišinys, sukūręs senąsias Azijos, Europos ir abiejų Amerikų civilizacijas.

Vienas iš Schmidto tikslų buvo apibrėžti pasaulio religijos istoriją – tema, kuria jis parašė per dvylika veikalų. Jis iškėlė hipotezę, kad religija prasideda kaip primityvus monoteizmas, žmonijai imant pažinti jo „vieninte-

lą tikrą Dievą“. Jo įsitikinimu, kiekvienas sekantis kultūrinis ratas pasižymi aukštesne technologija bei sudėtingesne visuomenine organizacija, o tuo pačiu nutolsta nuo pirminio monoteizmo. Taigi Schmidto nuostatą sudarė kartu primityvizmo ir evoliucionizmo elementai, o tai tik išryškina difuzionizmo, kaip vientisos pažiūrų sistemos, vidinius prieštaravimus.

Britų difuzionizmas

Difuzionizmui viešpataujant Vokietijoje bei Austrijoje, kitur jis prasiskverbė į antropologinę mintį daugiausia tik kaip santūrumas pernelyg paprasto linijinio evoliucionizmo atžvilgiu. Jau archeologijoje švedas Oscaras Montelius tarp 1880 ir 1990-ųjų patikslino Europos neolito bei bronzos amžiaus tipologiją. Jis teigė regioninius skirtumus bei įvairius nedidelius pažangos požymius per visą Europą galėjus kilti ne dėl evoliucijos, o veikiau dėl difuzijos. Etnologijoje dalykai dar subtilesni, gana prisiminti Morgano mintis apie giminystės terminologijas, smarkiai priklausančias nuo migracijos bei difuzijos, ir Tyloro pasisakymus apie difuziją bei kultūras su „sankabomis“, arba tokiais kultūriniais elementais, kurie paprastai aptinkami drauge. Vokiečių ir Amerikos antropologai vadino tai „kultūriniais kompleksais“.

Šiaip ar taip, evoliucionizmo ir difuzionizmo taikiu sambūviu Britanijoje netrukus buvo suabejota, matyt, paskatinus karalienės Viktorijos mirčiai 1901 m. ir tiems politiniams Europos šalių manevrams, kurie galiausiai sukėlė Pirmąjį pasaulinį karą. Devynioliktojo amžiaus britai šventai tikėjo, kad Viktorijos laikų vertybės ir mokslo išradimai bei atradimai, padaryti princui Albertui remiant, yra žmonijos pasiekimų viršūnė. XX a. pirmųjų dešimtmečių pesimizmas šiuos pasiekimus apjuodino. Naujuoju žmonių kultūrinių pasiekimų simboliu tapo senovės Egiptas, o trajektorija nuo senovės Egipto iki Viktorijos laikų visuomenės, brėžiama britų difuzionistų, pasižymėjo veikiau degradacija nei evoliucija.

Seras Graftonas Elliotas Smithas, žymus anatomas, gimęs Australijoje, ir jo mokinys geografas Williamas Jamesas Perry's sukūrė fantastišką teoriją, esą visa, kas reikšminga, mus pasiekė iš Egipto su jo faraonais, mumijomis, piramidėmis bei saulės garbinimu, o visos jų pačių laikų kultūros tebuvo vien blyškūs šios andojos didybės atminimai. Įsikūrę Mančesteryje, o vėliau Universiteto koledže Londone jie skleidė savo teoriją tiek per akademinis žurnalus, tiek viešomis diskusijomis. Elliotą Smithą įkvėpė Egipto mumijų tyrinėjimai (Egipte jis dirbo tarp 1900 ir 1909 m.), tačiau abiejų vyrų nuostatas turbūt geriausiai atspindi Perry'o *The Children of the Sun* („Saulės vaikai“, 1923). Šioje plačiai skaitytoje knygoje Perry's įrodinėja Egiptą ir tik Egiptą buvus žemdirbystės, naminių gyvulių, kalendoriaus, keramikos, pynimo, nuolatinų gyvenamųjų statinių ir miestų kilmės šalimi. Ellioto Smitho ir Perry'o ekstremistinė pozicija tapo žinoma kaip

„heliocentristinis“ difuzionizmas, turint galvoje saulės garbinimą Egipte bei kitose senosiose kultūrose. Tarp antropologų profesionalų jis susilaukė mažai pasekėjų, nors ir buvo įgijęs populiarumo princo Edvardo laikų viešuo-
menėje.

Elliotas Smithas ir Perry's, drauge su priešmalinovskio periodo lauko tyrimų meistru W. H. R. Riversu, kuris kartu su Elliotu Smithu dirbo Egipte ir 1911 m. paskelbė apie savo atsivertimą iš evolucionizmo į difuzionizmą, ėmėsi užnugario karinių veiksmų, pirmiausia prieš evolucionizmą. Po Riverso mirties 1922 m. jie tęsė savo kovą, tik dabar jau prieš kylančią funkcionalizmo bangą, institucializuotą tais pat metais, kai Malinowskis ir Radcliffe-Brownas ėmėsi vadovauti socialinės antropologijos katedroms.

Heliocentristai neturėjo nei sociologijos katedros universitete užnugario, nei tokių metodologinių įgūdžių, kad būtų sugebėję išlaikyti susidomėjimą tarp naujosios tyrinėtojų funkcionalistų kartos, kurios įtaka 1920-aisiais ir 1930-aisiais sparčiai augo. Funkcionalistams rūpėjo veikiau tuolaikė Azija, abi Amerikos ar Afrikos užsacharė nei senovės Egiptas, taip pat veikiau lauko bei lyginamasis darbas nei spekuliacijos. Galiausiai 1940-ųjų archeologijos mokslo pasiekimai nebedvejotinai įrodė IV tūkstantmečio pr.m.e. Egiptą niekaip negalėjus būti visos žmonių kultūros šaltiniu ir taip britų difuzionizmui sudavę *coup de grâce* (pranc. malonės smūgis pribai-
giant mirštantįjį): 1937 m. Elliotui Smithui ir 1949 m. Perry'ui. Iš antropologijos srities autorių antroje XX a. pusėje tikėjimą istoriniu ryšiu tarp Egipto ir Amerikų buvo išlaikęs tik Thoras Heyerdahlas, ekscentriškas norvegų keliautojas, ketinęs patikrinti difuzionistų teorijas. Britų antropologija pasuko visiškai kitu keliu, o Amerikos antropologija toliau rutuliojosi greičiau vokiečių-austrų nei britų difuzionistų metodologijos pagrindu.

Difuzionizmas šiandien?

Iš visų socialinės antropologijos teorijų difuzionizmas šiandien turbūt mažiausiai populiarus. Nors jis ir nenumirė. Archeologijoje bei biologinėje antropologijoje šiandien vyksta debatai tarp tų, kurie žmonių paplitimo klausimu palaiko „neafrikinį“, ar „vietos pakeitimo“, modelį ir tų, kurie palaiko „regioninio tęstinumo“ modelį. Šie debatai labai primena šimto metų senumo difuzionizmo problemą: ar panašumus lėmė genų arba kultūros perdava tarp stabilių populiacijų, ar veikiau tautų migracija iš vietos į vietą. Nemažai difuzionistų, tarp jų ir Ratzelis, prijautė pastarajam požiūriui, o nesutarimai difuzionizmo mokyklos viduje išpranašavo debatus tarp šiuolaikinių pasaulio priešistorės tyrinėtojų.

Dar kitu atžvilgiu difuzionizmas išgyvena tokias idėjas, įprastas visoms šiuolaikinės antropologinės minties mokykloms, kaip „kultūrinės sritys“. Kitas difuzionizmo išlikimo požymis yra pasaulinių sistemų, arba globalizaci-

jos, teorija, nors jos atstovai, be abejo, išsigintų ryšio tarp savo mokyklos ir Ratzelio bei jo sekėjų, daug labiau nei Ellioto Smitho bei jo sekėjų. Ironiška, kad jei esama ryšio tarp klasikinio difuzionizmo ir tokių naujausių krypčių, tai būtent aukštosios teorijos, arba analogijos, lygiu. Ir tai ne vienintelė pačios difuzijos idėjos difuzija.

Kultūrinių sričių bei regioninis požiūris

Kiekvienas antropologas specializuojasi kurios nors konkrečios kultūrinės srities tyrinėjimuose – ten, kur jis atlieka lauko darbą. Tačiau, priklausomai nuo etnografo interesų, skirtingos kultūrinės sritys skirtingai svarbios. Apskritai pravartu skirti du požiūrius į kultūrinės sritis. Vienas priklauso Amerikos antropologijai, išsirutuliojusiai iš vokiečių-austrų difuzionizmo. Kitas, kur kas labiau difuziškas ir niekaip nesusijęs su kuria nors viena mokykla ar nacionaline tradicija, yra „regioninis lyginamasis“. Šis požiūris pasižymi priešasčių ir reguliarumų ieškojimais. Jo atstovai palaiko visokeriopai susipynusius evolucionizmą, funkcionalizmą bei struktūralizmą, tuo pat metu likdami įsitikinę istoriniais santykiais tarp atitinkamų regionų kultūrų.

Amerikos antropologijos požiūris į kultūrinės sritis

Vokietijoje ir Austrijoje antropologija 1930-aisiais ir 1940-aisiais buvo iš esmės sugriauta. Tie, kurie naciams prieštaravo, buvo persekiojami Trečiojo Reicho, o tų, kurie naciams simpatizavo, teorijos tapo diskredituotos po Antrojo pasaulinio karo, kylant naujoms vokiečių antropologijos mokykloms (marksistinei rytuose ir eklektiškai, iš svetimų įtakų sudarytai vakaruose). Tuo tarpu Amerikos antropologijoje jau 1920-aisiais pasireiškė susidomėjimas istoriniais santykiais tarp kultūrų, ir „kultūrinių sričių“ bei „kultūrinių kompleksų“ sąvokos tapo įprastu dalyku. Verta turėti galvoje, kad nors Šiaurės Ameriką XVII a. kolonizavo anglai, amerikietiškoji antropologija prasidėjo iš Vokietijos imigravus Franzui Boasui ir visoje Šiaurės Amerikoje įsigalėjo dėka tokių žmonių kaip Robertas Lowie, Edwardas Sapiras, A. L. Kroeberis, Clyde Kluckhohnas bei Abrahamas Kardineris, iš kurių visi arba namie kalbėjo vokiškai, arba studijavo Vokietijoje ar Austrijoje.

Prie „kultūrinių sričių“ sąvokos atsiradimo iš jų prisidėjo Boasas, Lowie, Sapiras ir ypač Kroeberis (pavyzdžiui, 1939 m. darbuose). Savo pastangas jie nukreipė tam tikroms specifinėms sritims apibrėžti ir kiekvienos jų „kultūriniam bruožams“ – minimaliems kultūriniam dariniams – aprašyti. Pradedant Boasu, XX a. pradžios Amerikos antropologai buvo linkę išskirti atskira virš bendra. 1930-aisiais ir 1940-aisiais tolydžio vis dedalesni lyginamieji kultūrų tyrimai tarp atskirų kultūrinių sričių pateikė ilgus sąrašus ieškotinių kultūrinių bruožų. Kiekvienoje veiklos srityje, tarkim, medžioklėje ar žūklėje,

išskiriant jų po keletą tuzinų, sąrašus sudarė tūkstančių tūkstančiai. Atmesdamas evoliuciją, užsižaisdamas difuzijomis, o visų labiausiai – pabrėždamas smulkmenišką etnografinių duomenų rinkimo svarbą, Boasas gerokai prisidėjo prie antropologijos apskritai turinio pasikeitimo: nuo istorijos klausimų prie visai kitokių. Nors kai kas iš jo mokyklos, kaip matysime, vėl grįžo prie istorijos bei spėlionių, ir ne be tam tikros sėkmės.

Žinomiausiu tapusį „kultūrinio komplekso“ ar „bruožų komplekso“ pavyzdį pasiūlė garsus Amerikos antropologas, tyrinėjęs Afriką bei „afrikinę Ameriką“, Melville Herskovitsas. Jis pavadino jį „Rytų Afrikos galvijų kompleksu“. Kur tik aptinkami galvijai, ten esama ir nomadizmo, patrilinearinio paveldėjimo, amžiaus grupių, nuotakos kraičio, naminių gyvulių ryšio su protėviais ir ištišo būrio kitų tarpusavy priklausomų kultūrinių bruožų. Tiek Herskovitsas, tiek vokiečių autoriai kalbėjo apie susijusių – t. y. pasiskirsčiusių neatsitiktinai – bruožų pasiskirstymus. Skirtumas tik tas, kad Herskovitsas priešinosi pastangoms įterpti jų idėjas arba į difuzionizmo, arba į evoliucionizmo schemas.

Retrospektyviai, vedantis mokyklos teoretikas, dirbęs istorijos klausimais, buvo muziejaus saugotojas, vardu Clarkas Wissleris. Tačiau savo laiku Wissleris nebuvo įvertintas. Nedirbdamas universitete, jis neturėjo studentų, kuriems galėtų įteigti savo teorijas. Jo originalumą sudarė veikiau ne specifinės naujos idėjos (nors jis jų turėjo daug), o sugebėjimas apibendrinti savo laiko dvasią ir pateikti aiškius bei koherentiškus teiginius apie tai, ką galvojo kiti. Kol kiti pasitenkino aprašydami priešistorinių akmens piešinių rytinėje Šiaurės Amerikoje arba dekoruotos keramikos Rio Grande slėnyje pasiskirstymą, Wissleris šiuos pasiskirstymus paaiškino remdamasis kultūrinių sričių raida, plėtra bei kontaktais.

Didžiausias Wisslerio įnašas buvo istorinių sričių hipotezė, kuri ir išsirutuliojo iš archeologijos ir etnologijos sąveikos ir tą sąveiką toliau paskatino. Prieš išrandant radioaktyvios anglies datavimo metodą, archeologai neturėjo priemonių absoliučiam savo iškasenų amžiui nustatyti. Apie santykinį amžių galima spręsti iš sluoksnių vienoje kasinėjimo vietoje, tačiau jų negalima lyginti skirtingose kasimvietėse. Be to, etnologai renka duomenis apie gyvas kultūras, kurios per šimtmečius keitėsi. Wissleris iškėlė hipotezę, kad kultūriniai bruožai bet kurioje kultūrinėje srityje paprastai plinta iš centro į periferiją. Taigi bruožai, aptinkami periferijoje, yra senesni, o aptinkami tuo pat metu centre – naujesni. Hipotezė atlaikė išbandymus, atrodo, veikė ir kartu suteikė kultūrinių sričių tyrinėjimams dinaminį aspektą, kurio jiems trūko. Ji akivaizdžiai sujungė kultūrinių sričių tyrinėjimų rėmuose difuziją su evoliucija: evoliucija prasideda konkrečios kultūrinės srities centre, o difuzija vyksta iš centro į periferiją.

Sąlytis tarp evoliucijos ir difuzijos tapo dar akivaiz-

desnis Amerikos antropologijai nusigręžus nuo Boaso kraštutinio reliatyvizmo ir vėl grįžus prie evoliucijos. Ypač reikšmę tas sąlytis įgavo Stewardo darbe. Jis buvo daugialinišinio evoliucionizmo architektas, tačiau jo teorijos turėjo ir difuzionizmo pagrindą. Lemiamas buvo jo įvestas „kultūrinio branduolio“ (kurį suformuoja aplinka bei evoliucija) skyrimas nuo „visuminės kultūros“ (apimančios ir tuos elementus, kuriuos galima įtarti difuzija). Stewardas kultūrinės srities idėją perkėlė į kontekstą, kuriame buvo pabrėžiama gamtinė aplinka, kaip kultūrą sąlygojantis veiksnys, ir technologija, kaip žmogų įgalinantis tos kultūros dėmuo.

Wissleris abiem Amerikoms (įtraukiant Karibus) nustatė 15 kultūrinių sričių: lyguma, plynaukštė, Kalifornija, šiaurės vakarų pakrantė ir t.t. Kroeberis pirmiausia pakeitė šių kultūrinių sričių pavadinimus bei ribas, bet ne jų skaičių. Vėliau, svarbiausiame savo darbe apie kultūrinę sritį (1939), Kroeberis vien Šiaurės Amerikoje nubrėžė 84 „sritis“ bei „posrites“, kurias sugrupavo į 7 „didžiausias sritis“. Pietų Ameriką jis paliko Stewardui, sudariusiam šio žemyno kultūrinių sričių tyrinėjimų šešiatomį. Neretai kultūrinės sritys pasirodė besą koreliuotos su ekologinėmis zonomis: Šiaurės Amerikoje – arktika, didžioji lyguma, rytiniai miškų plotai bei kt.; Pietų Amerikoje – Andai, Amazonės baseinas ir kt. O jeigu jau aplinka sąlygoja ar net lemia kultūrą, tai ir jos įtaka turi būti regioninė. Stewardas su savo sekėjais ne tik parodė šį bendrą principą galiojant, bet ėmėsi lyginamųjų tyrimų – tiek atskirose kultūrinėse srityse, tiek tarp jų – ir nustatė aplinkos poveikio kultūrai ribas. Problema, kas gi sudaro „kultūrą“, čia buvo užmiršta, tačiau buvo užpildytas etnografinis žemėlapis, o kartu ir sužadintas susidomėjimas tarpkultūriniais palyginimais kaip antropologinių tyrinėjimų tikslu.

Regioninis lyginimas, nacionalinės bei regioninės tradicijos

Antropologijoje verta skirti tris lyginimo rūšis: iliustratyvųjį, globalinį ir kontroliuojamą (į kurį įeina ir regioninis lyginimas).

Iliustratyvusis lyginimas – tai pavyzdžių kokiam nors teiginiui apie kultūrinius skirtumus ar panašumus parinkimas. Tai daugelio įvadų į antropologiją pagrindas. Galime pasirinkti nuerus kaip patrilinearinės visuomenės pavyzdį ir palyginti juos su trobrianderiais kaip matrilinearinės visuomenės pavyzdžiu. Galime pasirinkti kokios nors visuomenės vieną elementą, nežinomą klausytojams, tarkime, dovanojimą bušmenų visuomenėje ir palyginti jį su panašiu papročiu geriau pažįstamu atveju, tarkim, dovanojimu Amerikos visuomenėje. Tokie palyginimai gali atskleisti panašumus (tarkim, dovanojimo reiškinį kaip tokį), nors paprastai iliustracijos pasitelkiamos parodyti skirtumams, atskleidžiantiems mažiau pažįstamų visuomenių atskirus aspektus.

Globalinis lyginimas arba, tiksliau, *globalinės imties lyginimas* reiškia tam tikros pasaulio visuomenių imties tarpusavio palyginimą, siekiant nustatyti statistines koreliacijas tarp atskirų kultūrinių požymių arba, kaip kad ekologinėje antropologijoje, tarp aplinkos ir kultūros ypatybių. Geriausiai žinomas pavyzdys – George'o Peterio Murdocko darbai.

Kontroliuojamas lyginimas yra tarpinis. Apribojamas kintamųjų skaičius, lyginimas paprastai (nors ne visuomet) apsiriboja vienu regionu. Regioninis lyginimas vyravo daugelio įvairių mokyklų antropologų darbe. Tarp difuzionistų regioninio lyginimo iš esmės laikėsi Frobenijus (Afrikos kultūrinių sričių tyrinėjimuose). Tarp evoliucionistų tam tikros formos regioninį lyginimą atliko Stewardas. Tarp funkcionalistų specifines kultūras per jų vietą regione bandė suprasti A. R. Radcliffe-Brownas (rašęs apie Australiją) ir Fredas Egganas (rašęs apie gimtąją Šiaurės Ameriką). Siekdami pažvelgti giliau, antropologai struktūralistai mėgino paaiškinti regioninius darinius bei apibrėžti juos grindžiančius principus per bendras struktūras, kurios nustato tarpusavy susijusių kultūrinių bruožų variavimo ribas, dažnai veikiamas tarpkultūrinių transformacijų.

Olandų mokslininkai, 1920-aisiais ir 1930-aisiais tyrinėję olandų Rytų Indiją (dabartinė Indonezija), išrutuliojo struktūralistinę regioninių lyginimų teoriją. Olandų antropologijoje tokie regionai žinomi kaip „etnologinio tyrimo laukai“, kiekvienas apibrėžiamas per konkrečių kultūrinių bruožų „struktūrinę šerdį“. Pavyzdžiui, olandų Rytų Indijos atveju struktūrinę šerdį sudaro vedybų sistema, kurioje žmonos linija turi aukštesnį statusą nei vyro. Nors pastaraisiais dešimtmečiais Nyderlandų antropologija pasuko link Marxo teorijos. Trečiojo pasaulio vystymosi antropologija, kartu su „regioninių struktūrų“ lyginimu (kaip tai dabar vadinama), išlieka nacionaline olandų mokslo tradicija.

Vienas žinomiausių tyrinėtojų, lyginusių regionines struktūras, yra britas Adamas Kuperis, Pietų Afrikos antropologas, dėstęs Leideno universitete. Šiaip jau jo inauguracinė kalba (skirta Afrikai) Leidene tebuvo J. P. de Josselin de Jong'o minčių atgarsiai po 40 metų. Tarp daugybės jo straipsnių ir knygų labiausiai pažymėtina „Žmonos už galvius“. Kuperis siekė paaiškinti pietų bantų giminystės regioninę struktūrą per namų ūkio tvarką bei simbolizmą. Jis teigė, kad nė vienas kultūrinis bruožas negali būti paaiškintas be sąlyčio su kitų susijusių kultūrų atitinkamais bruožais. Pavyzdžiui pateikiamos 3 panašios vedybų sistemos. Tswana vyrai paprastai veda žemesnį statusą turinčias moteris, todėl nuotakos išpirka Tswanos visuomenėje yra palyginti maža. Pietų Sotho vyrai paprastai veda aukštesnį statusą turinčias moteris, todėl ir nuotakos išpirka jų visuomenėje yra gana aukšta. Swazi vyrai gali vesti ir vienaip, ir kitaip, o tas, kuris veda „žemesnę“ (kaip Tswanoje), moka mažesnę nuota-

kos išpirką nei tas, kuris veda „aukštesnę“ (kaip Pietų Sotho). Lyginant šias visuomenes, kiekvienas sugretinimas gali būti suvokiamas kaip kito transformacija, o pačios regioninės sistemos gali būti nagrinėjamos viena kitos atžvilgiu. Įdomu, kad jei kur uždraustos vedybos tarp artimų giminaičių (pavyzdžiui, tarp Tsonga ir Chopi), tai ir vedybos tarp lygiaverčių narių žymiai sunkiau pasiduoda manipuliacijoms.

Kuperio metodas tarsi žada, jog toks ryšys gali būti aptiktas ir kitose etnografinėse srityse, tiek Afrikoje, tiek ir bet kur kitur. O kadangi antropologai labiau angažavosi regioniniams tyrimams, čia galime tikėtis ir daugiau atradimų. Be to, kaip išryškino Richardas Fardonas su kolegomis, „regioninės tradicijos“ etnografų darbai liudija, kad regioninis požiūris apskritai yra stiprus veiksnys bendroje antropologijos teorijoje. Jei, tarkim, vieno mokslininko tyrinėjimo sritis yra Indijos kultūra, tai jam nelieta nieko kito kaip rutulioti savo teorines išvalgas specialiai Indijai skirtoje mokslinėje literatūroje. Melanezijos tyrinėtoju nelieta nieko kito kaip prisidėti prie melaneziečių darbų, o Amazonės regiono tyrinėtoju – atitinkamai prie šio regiono problemų. Vis dėlto tiek pačių regionų kultūrinės charakteristikos, tiek jas tyrinėjusių antropologų interesai padeda savo darbo sritį ir kryptį apibrėžti naujiems mokslininkams. O pagal apibrėžtą sritį galiausiai išsiskiria ir jų teoriniai akcentai.

Baigiamosios pastabos

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje difuzionizmas antropologams suteikė vieną iš daugelio atramos taškų išsivaduoti nuo evoliucionizmo dominavimo. Kraštutinės britų mokyklos idėjos apie senovės Egipto, kaip viso pasaulio kultūros šaltinio, iškilimą tikro pasisekimo nesulaukė. Nuosaikešne vokiečių-austrų mokykla įsiliejo į Amerikos antropologiją ir iškilo joje kaip „kultūrinių sričių“ samprata. Galiausiai „kultūrinių sričių“ samprata iš dalies ištirpo evoliucionizme, funkcionalizme ir struktūralizme.

Difuzionizmas bei kultūrinių regionų samprata yra vienas iš įdomiausių sistemų, kokias tik antropologija yra sukūrusi. Be to, skirtingai nuo evoliucionizmo, difuzionizmas šiandien (pavyzdžiui, kaip globalizacijos teorija) visai prarado ryšį su praeitimi. Svarbiausias difuzionizmo nuopelnas yra tas, kad jis ėmėsi tyrinėti atskirus kultūrinius regionus bei istorinius ryšius tarp jų, o galbūt dar svarbiau, kad paskatino pačius regionus tyrinėti save.

*Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS,
Rimas ŠUOPYS*

Verstas iš: Barnard A. History and theory in anthropology. – Cambridge, 2000.